

ПРЕДИСТОРИЈА СТВАРАЊА СРПСКЕ ДРЖАВЕ ПРВОГ УСТАНКА

Припремајући се да напише „Српску историју нашег времена”, Вук Караџић је као почетну годину своје историје српске револуције узео годину, не 1804, него 1788, као годину у којој, према његовим речима, „буна српска свој почетак има”.(1) Заснивајући такав свој став, не на проучавању писаних ни било којих других историјских извора, већ на својој интуицији и својој генијалној проицљивости, Вук није, дакле, узео за почетак српске револуције годину у којој је избио оружани устанак Срба у Београдском пашалуку, већ годину у којој је био започео аустријско-турски рат (у нас, због знатног учешћа Срба у њему, познатији остао као Кочина крајина). Слично њему — Вуку, само друкчијим путевима тј. после научног истраживања свих релевантних збивања, и Стојан Новаковић је касније (1906) истицао најтепшњу везу између 1790. године када се, по њему, први пут јавила код Срба идеја о стварању једне аутономне Србије, под врховном турском влашћу али са страним јемством, и године 1804. када се та идеја почела остваривати. Другим речима, и по Новаковићу, корене и прве почетке револуционарним догађајима из 1804. године, као и неке врсте државности тада настале, неминовно би ваљало тражити у аустријско-турском рату, нарочито у његовом завршетку када се припремао Свиштовски мир.(2)

И доиста: раздобље од око деценије и по које је претходило Орашачком збору у фебруару 1804. као и почетку оружаног устанка представља период у коме су настали готово сви битни предуслови и узроци — међународно-правни, национални, друштвени, аграрни и други економски, затим управно-институционални, војни и други — који су довели до револуције и до формирања српске државе, државне организације током те револуције. О приликама и збивањима у поменутом предустаничком раздобљу, пуном значајних а понекад и бурних збивања, биће речи у даљем излагању, с тим што ће притом главна пажња бити усредсређена на државно-правне факторе и корене (основице, из-

(1) В. Караџић, *Грађа за српску историју нашег времена и животи најзнатнијих поглавица онога времена*, држ. издање, Београд 1898, 113-114; Д. Перовић, *О Вуковом раду на историји првог српског устанка*, „Зборник Историјског музеја Србије”, 5/ 1968, 7-8

(2) С. Новаковић, *Турско царство пред српски устанак 1780-1804*, изд. СКЗ, Београд 1906, 3-4.

воре, заметке) нове српске државности који су се још тада били појавили или пак само нагостили.

I

У европској историји прве године наведеног предустаничког раздобља — 1788—1804. — карактеришу бар две врло значајна збивања која су, у већој или мањој мери, више или мање посредно, утицала и на изграђивање националне, српске свести велике већине хришћанског становништва Београдског пашалука као и на стварање услова за избијање револуције а тиме добрим делом и за изграђивање државе у току ње створене. То су: а) поново отварање, актуализирање источног питања као питања одржавања односно ликвидирања османлијске (турске) власти на Балканском полуострву и у источном Средоземљу, конкретизовано у избијању аустријско-турског рата (Кочине крајине) 1788. а закљученог Свиштовским миром 1791. године, и б) избијање француске буржоаске револуције 1789. и Наполеснових ратова који су јој (после 1796. године) уследили.

Источно питање било је у ствари знатно старије од овог периода; могло би се узети да је оно било отворено (мада не под тим именом) стварно још после неуспеле турске опсаде Беча (1683). Пролазећи потом кроз разне империјалистичке комбинације великих европских сила, оно је, међутим, постало поново још једном актуелно у мају 1781, када су Русија (њена царица Катарина II) и Аустрија (њен цар Јосиф II) закључили савез о узајамном помагању и о подели Турске: после уништења турског царства а на његовим рушевинама Русија је намеравала да обнови грчко царство и да оснује нову државу Дакију, а Аустрија је рефлектирала на град Хотин с околином, западну Влашку до Олте, затим на десној обали Дунава од Никопоља до Београда један појас земље три миље широк, дакле с градовима Видином, Оршавом и Београдом, а од Београда би граница ишла најкраћом линијом на ушће Дрима, остављајући Истру и Далмацију Аустрији.(3)

Србија је, дакле, иако се српско име (као ни бугарско) у овим плановима и у преписци међу владарима у 1781. години уопште не помиње, највећим својим делом требало да припадне Аустрији. Аустријска власт не би била нешто ново, непознато за Србе у Београдском пашалуку; у току последњих сто година Аустрија је у два маха, и то 1688—1690. и 1718—1739. године била ослободила Београд од Турака и организовала своју владавину у њему. Та владавина није, разуме се, донела Србима слободу нити уништење феудалног система, али је ојачала робно-новчане односе (уместо дотадашњих претежно натуралних давања завела новчана), унела већу личну и имовинску безбедност него што је под Турцима постојала, и, што је још важније, унела међу Србе нове погледе на турску власт, извесну отпорност према њој, родила наде у могућност ослобођења од

(3) Д. Пантелић, *Аустријски покушаји за освојење Београда 1878. и 1788. године*, „Глас СКА“, ХСВИИ други разред 57, Београд, 8-9, 1921. *Кочина крајина*, Београд 1930. 2.

ње.(4) Додајмо томе да су аустријско-турски ратови у XVII и у првој повини XVIII века, због учешћа томаћег српског становништва и народних покрета у Србији, после релативно краткотрајне аустријске окупације Србије иуали за последицу и велику сеобу Срба 1690. и друге, знатно мање 1737. године, којима се формирала компактна маса Срба у јужној Угарској. У новој средини, чији је економски, друштвени и културни живот био развијенији од оног у Турској, Срби су се налазили у више-мање сталној борби за посебну територију или за своје аутономне органе власти, што их је све међусобно збијало и јачало њихову етничку свест.(5)

Пошто је 1787. године Турска, прва, објавила рат Русији, — и Аустрија је, на основу поменутог уговора о савезу од 1781. ушла августа 1788. у тај рат. Међутим, Аустрија се још од раније припремала за то ратовање или, тачније речено, више него своје снаге припремала је суседно српско становништво у Турској за нови покрет и отпор Турцима, будући и јачајући њихове национално-ослободилачке тежње и расположења против јањичара и против јањичарских злоупотреба.(6) Аустрија је уочи рата слала у Србију и створила тамо разгранату мрежу својих повереника (агената) који су имали задатак да проуче терен на коме ће се водити војне операције и да придобијају тамошње српско становништво за Аустрију; аустријски повереници, а нарочито капетан Михаило Михаљевић (који ће доцније постати командант српског фрајкора), задобијали су за своје циљеве „на првом месту свештенике и калуђере, а затим и понеке мање трговце“.(7) Осим тога, опет највише преко свештеника, рагтурани су и аустријски трогласи (патенти) упућени становницима Србије, Грчке и Влашке.(8) Крајем 1787. и почетком 1788. Аустрија је у два маха покушала да освоји Београд, — но без успеха;(9) у првом покушају учествовало је преко 200 српских добровољаца са неколико коловођа — Срба, а у другом такође више добровољаца из околине Београда. Пошто су после неуспеха првог покушаја српски добровољци прешли на аустријску територију, од њих су аустријске војне власти образовале добровољачки одред (српски фрајкор) под командом већ поменутог Михаила Михаљевића.

Аустријски рат против Турске, започет 1788. године, у Србији су читавих седам месеци (од фебруара до септембра 1788.) водили у ствари

(4) Д. Павловић (у делу *Аустријска владавина у северној Србији, од 1718-1739*; из LXII и LIV., Глас СКА¹, Београд 1901) друкчије оцењује резултате аустријске управе у наведеном раздобљу; он сматра да су резултати аустријске управе у Србији били пре негативни но позитивни, како због њеног система и личног састава чиновништва, тако и због њене црквене и финансијско-привредне политике, која је била најтежа за српско становништво. — Д. Пантелић, међутим, друкчије оцењује аустријску владавину; он сматра да аустријска владавина, иако није ништа урадила за народно благостање и просвету, ипак је успела да заведе личну и имовну безбедност (*Кочина крајина*, 16).

(5) Д. Јанковић, *Српска држава и настојање српске нације*, у зборнику „Настанак и развистак српске нације“, Београд 1978, 49.

(6) Опште је позната „сеча кнезова“ која је непосредно претходила првом српском устанку. Међутим, много мање је познат сличан терористички акт над Србима уочи аустријско-турског рата 1788. Према извештају једног аустријског генерала, који преноси неки савремени извештај од 9. II 1788. „у Београд стижу сваки дан одсечене српске главе; неки је тефтиш (иследник), који је недавно отишао из Београда, посекао већ 65 најугледнијих људи из разних села и послао њихове главе у Београд...“ (Пантелић *оп. cit.* 8).

(7) Пантелић, *Кочина крајина*, 4.

(8) Такав један проглас који је крајем 1787. или почетком 1788. потписао аустријски фелдмаршал гроф Ласци објављен код М. Вукчевића, *Караборђе*, I. 1907. 380-382 у њему се (мешавином старословенског и српског језика) обећава становништву Пашалука помоћ и издржавање ако приђу аустријској војсци, а истовремено и прети онима који би побегли или пришли непријатељу — Турцима.

(9) Више о томе код Д. Пантелића, *Аустријски покушаји за освајање Београда 1787. и 1788. године*, „Глас СКА ХCVIII“, други разред 57, Београд 1921.

српски добровољци, највише под командом сеоског марвеног трговца Коче Анђелковића. Он је успео да окупи знатан број српских сељака (у априлу 1788. рачунало се да их има око 3000) и да првих месеци 1788. постигне низ ратних успеха (долazeћи из Ковина, у коме се био настањено, чак до Крагујевца, разбивши у марту месецу у Багрданском кланцу велике турске караване и турске војне одреде, због чега је, узгред буди речено, од аустријског цара добио чак златну медаљу). Међутим, већ од априла 1788. почињу се ређати Кочини неуспеси и повлачења, највише због недоласка аустријске војне помоћи и клонулости народа због тога, као и због доласка турских појачања, због чега се народ у Србији почео предавати или бежати у Аустрију. Историчар Д. Пантелић који је, претежно на основу аустријске архивске грађе, детаљно приказао цео ток Кочине крајине, дошао је до закључка да је акција Коче Анђелковића прва пробудила и унела дух отпорности и независности у српском народу који ће (дух) касније доћи нарочито до изражаја у првом устанку, те да „у том уношењу националног револуционарства у народне масе у Србији лежи главна заслуга Кочина”.

Под притиском и претњом Турске и Енглеске, Аустрија, чије је ратовање, у савезу с Русијом, против Турске текло углавном неуспешно, понудила је, нарочито због револуције у Француској и због смене на свом престолу, Турској мир који је постигла у августу 1791. у Свиштову. Тај је мир, као што је познато, био закључен на бази *status quo ante*: Турска је имала да добије натраг све територије које је Аустрија у рату била освојила па, разуме се, и Србију; становници Србије (као и становници других области који су учествовали у рату против Турске) добили су од Порте амнестију; прихваћена је обнова трговачких односа између поданика Аустрије и Турске. Тим је миром исто тако било предвиђено — што је за Србе било врло важно — да су погранични команданти и управници обавезни да воде оштру борбу за општу сигурност, јавну безбедност и мир, те да казне сваког ко би нарушавао јавни мир.

Ради објашњења Свиштовског мира нужно је имати у виду буржоаску револуцију која је избила у Француској само годину дана после почетка аустријско-турског рата. Поменуто, међу собом зарађене, велике силе, видећи да се француска револуција окреће и против њих и против монархије уопште, те да је — како каже Л. Ранке — „опасност од Француске, која је претила свима европским државама, сваки час била страшнија”, (10) пожуриле су да, уместо међусобних борби, своје снаге окрену на гушење револуције која је представљала опасност и за све њих. Но утицај и одјек француске револуције није био само у томе; она је утицала вишеструко на многа европска (па, разуме се, и балканска) збивања и схватања како на међународно-политичком плану, нарочито после 1796. године, тако и на друштвено-идеолошком.

За нас је од интереса нарочито питање: да ли је уопште и, ако јесте, на који начин, којим путевима француска револуција утицала на избијање револуције у Србији. У српској историографији то је питање, колико је нама познато, први поставио Стојан Новаковић; он је констатовао „утицај француске револуције на радњу Аустрије и Русије на Ис-

(10) Л. Ранке, *Историја српске револуције*, Београд 1864, 69.

току и тим начином посредно и на послове српске, и непосредни утицај француске експедиције у Египат (1789) на Портину акцију против јањичарског нереда у Видину и у околини, а тим и на положај у Београдском пашалуку".(11) Што се тиче идеолошког утицаја, Новаковић је подсећао, између осталог, на „српскога националног будиоца и просветиоца“ Доситеја Обрадовића чије је јасно виђење српског (и босанског) ослобођења било, по њему, „везано с новим идејама реформе, просвете и слободе, које су тако рећи у исти мах избијале за цео свет кроз страсне и бујне појаве Француске Револуције, које су и Балканско Полуострво, па и Србију својим таласима обухватиле.“(12) Новаковић је, најзад, тврдио и то да је устанак избио као последица турске међусобне распре, али и „грозничавог расположења целе Европе, које је допирало и до Балканског полуострва.“(13) Историчар В. Ђоровић је сматрао да је француска револуција „усплахирила духове, стварала ратничко и бунтовничко расположење, изазвала наде и извесне покрете за ослобођење, и у Турско Царство (. . .) унела нов елеменат нереда.“(14) Што се тиче конкретних случајева утицаја француске револуције на избијање устанка у Србији Мита Костић (у раду *Неколико идејних одраза француске револуције у нашем друштву крајем 18. и почетком 19. века*) није могао да наведе више од два таква конкретна „идејна одраза“ (то су: неодржано предавање Боже Грујовића на скупштини у Боговађи 1805, и покушај уношења у устаничку Србију 1810. године Наполеоновог грађанског законика).(15) Д. Пантелић био је још више резервисан у погледу одјека француске револуције у оновременој Србији; он је истицао да је револуционарна пропаганда из Француске захватила Београдски пашалук само посредним путем, те да су револуционарне идеје о слободи могле доћи и из Аустрије.(16) По нашем мишљењу, иако непосредне везе између француске и српске револуције нису могле бити установљене, посредних веза свакако је морало бити, и то не мало. Јер Београдски пашалук — та се важна чињеница не сме губити из вида — налазио се на периферији Турског царства, а у непосредном суседству друштвено-економски и културно развијеније Аустрије; у њему је постојало и деловало више богатих, крупних трговаца („главних трговаца“, какав је, између осталих, био и Коча Анђелковић) и више мањих трговаца (кнезова, кметова, имућних домаћина) који су имали много веза у народу и који су уносили у Србију мисли и идеје из европског света у коме се француска револуција, са својим антифеудалним и националним идејама и с идејама грађанске демократске слободе и једнакости, морала живо осећати и међу буржоазијом и у масама осталог градског и сеоског становништва.(17)

(11) Новаковић, *Васкрс државе српске*, Београд, 1914, 73.

(12) Новаковић, *Турско царство пред српски устанак 1780—1804*, 34.

(13) Новаковић, *Васкрс државе српске*, 19.

(14) В. Ђоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933, 415.

(15) „Летопис Матице Српске“; св. 3/1953.

(16) Пантелић *Београдски пашалук пред први српски устанак*, 440.

(17) Д. Јанковић, *Први српски устанак у европској и балканској историји*, „Историјски часопис“, бр. 29/1982 (у штампи). — Интересантно је, кад је реч о утицају француске револуције на Балкану, поменути да су — како је Пантелић тврдио — „од француске револуције, која је прогласила идеје слободе и једнакости, Грци почели унирати погледе у Француску“, јер је у Грчкој постојао већ један напреднији друштвени слој трговаца, морепловаца, просветних радника итд. који су постали носиоци идеје слободе и других револуционарних идеја. При свем том, и поред покушаја националног ослобођења коме је на челу стајао Константин Рига од Фере, револуција тј. њен ослободилачки рат трајао је од 1821-1830, дакле, ако се упореди са српском револуцијом, са знатнијим закашњењем.

Ако бисмо хтели да са гледишта државноправне историје, тј. имајући пред очима проблем припрема за стварање српске државе у првом устанку, резимирамо и оценимо резултате збивања у току прве четири поменуте предустаничке године (1788—1791), онда бисмо указали пре свега на то да је аустријско-турски рат (Кочина крајина) пробудио у народу Србије „дух отпорности и независности“, „унео национално револуционарство у Србију“ (Д. Пантелић), показао Србима да Турци нису непобедиви (јер су Срби својим очима видели њихове поразе код Баточине и другде); да раја не мора остати обесправљена као што је била, да је успешна оружана борба против Турака могућа и да наде на национално ослобођење могу бити реалне. Затим, тај је рат послужио многим Србима — будућим вођама и учесницима првог устанка (па, између осталих, и Караборћу) као практична војна школа (у којој су они на делу упознали подобности терена за борбу и знатно ван свога села и његове околине, научили како се врше опсаде градова и како се освајају утврђена места и градови, упознавали тактику ратовања, научили и схватили значај војне дисциплине, итд.). — С друге стране, француска је револуција, која је убрзо потом избила, створила релативно брзо и у читавој Европи једну атмосферу, један духовни (револуционарни) немир у коме су се на свим странама (па делом и на Балкану) почели појављивати захтеви за слободу, независност и једнакост људи, захтеви који су временом добијали све шире размере. Освајачки ратови које ће убрзо после тога (почев од 1796) повести Наполеон и одређене коалиције европских држава које су се потом једна за другом образовале против Наполеонове Француске отварале су могућности и будиле наде код појединих мањих народа (па и код српског народа), да ће у некој констелацији тих великих држава доћи и до свог ослобођења, независности и до неке своје националне, макар и ограничене, државности.

II

Следеће године предустаничког периода, тј. године после Свиштовског мира 1791. до 1801. године карактеришу нарочито: а) расуло и распадање турског политичког (државног) система, одметање од централне власти тј. од Порте, осамостаљивање појединих делова турског царства и појединих крупних локалних старешина, међу којима је један од најопаснијих по Порту и по Србе у Београдском пашалуку био Пазван-оглу у Видину; б) борбе између самих Турака, тј. између тзв. царских Турака, оданих султану Селиму III и његовим војним и другим реформама — тзв. „низамима — цедиду“, с једне стране, и јањичара прогнаних 1792. године из Београдског пашалука, али који су, по сваку цену и силом, покушавали у неколико махова да се под заштитом Пазван-оглуа, врате (што

— Занимљиво је такође да је идеје француске револуције прихватао или тачније користио чак и злогласни а моћни турски одметник видински Пазван-оглу, објављујући јавно да ће у својој држави остварити начела слободе и правде (Новаковић, *Турско царство*, 337). Он је привлачио себи присталице паролана француске револуције, а 1798. године — како је јављао француски лист *Moniteur universelle* — Пазваноглуови јанџичари, који су тада били поновно освојили Београд, икали су на све стране: живела слобода и једнакост; 1801. године Пазван-оглу нудио је своје услуге Наполеону, итд (код Вукчевића, *Караборбе*, 189; Новаковић, *Турско царство* 383-4).

им је 1801. и успело); в) активно учествовање Срба против јањичара и, у вези с тим, установање српске народне војске; и г) аутономне повластице које су Срби у Београдском пашалуку добили 1793, 1794. и 1796. и уживали до 1801. године.

Свиштовским миром, као што је већ поменуто, предвиђено је било, између осталог, да су уговорне стране обавезне да обезбеде поредак, јавну безбедност и мир у пограничним областима. С тим у вези — а имајући у виду пре свега свој интерес: да поново насели у рату опустошени Београдски пашалук који јањичари у рату против Аустрије нису бранили како ваља, Порта је донела одлуку да јањичарима забрани повратак у Београдски пашалук. Јањичари, којима је првобитно, још од времена Карловачког мира (1699.) била поверена улога да као посада периферних градова, па између осталих и Београда, бране Турско царство, временом су се били веома намножили и корумпирани, вршећи разна са мовољна акта, злоупотребе и насиља над незаштитиеном рајом у Пашалуку. Зато је Порта одредила Абу-Бећир-пашу да у Београду 1791. саопшти ферман којим је јањичарима било забрањено да се враћају у Београдски пашалук. Прогнани из Београдског пашалука, јањичари су у више махова покушавали, а после 1794. и под заштитом Османа Пазван-оглуа,⁽¹⁸⁾ да се силом врате у Пашалук. После Бећир-паше на чело Београдског пашалука дошао је за једно кратко време (у јулу 1792.) Мехмед Пекмеџи, затим Топал-Ахмед-паша, кога је Порта такође убрзо сменила и уместо њега послала (најпре само као чувара града, а потом и као везира) Хаџи-Мустафа-пашу, који се најдуже, читавих осам година, задржао на том положају у готово сталним борбама против јањичара који су често наваљивали да освоје Београд. Оно, међутим, што није успело Хаџи-Мустафиним претходницима, а наиме: да ангажују и хришћанско становништво у борби против јањичара, успело је Хаџи-Мустафи, који је јула 1793. када су јањичари (заједно са крџалијама — разбојничким хордама) пошли ка Београду, наредио свим нахијама да пошаљу 1500 Срба за одбрану Београда, уз обећање да ће борци за одређено време бити ослобођени плаћања дажбина. После две године, тј. 1795. у јуну поновио се напад јањичара и крџалија на Београд; у одбрани су опет учествовали, измеђани с београдским Турцима, и Срби; но опет су, као и у ранијим борбама, Срби страдали не само од јањичара него и од неискреног, вероломног држања београдских Турака који су у борбама, уместо јањичара, често нападали Србе.⁽¹⁹⁾ Београдски везир Хаџи-Мустафа је, међутим, по свему судећи, искрено подржавао Србе у борби за истребљење јањичара. Од је штавише објавио да ће сваком Србину који му донесе бунтовничку јањичарску главу, дати награду од два дуката, а четири дуката ако му доведе живог бунтовника. Овако јефтино процењене главе јањичара од стране самих легалних турских власти морале су — као што је то приметно Пантелић — ојачати борбеност и одлучност Срба за уништење јањичара, а, с друге стране морале су несумњиво поткопати и уништити и

(18) Ваља приметити да је Пазван-оглу, који је после 1794. био утврдио своју власт у Видинском пашалуку, сматрао да је господар и над Источном Србијом од Тимока до Мироча и Честобродице, јер је тај део Србије улазио у састав Видинског пашалука.

(19) У турским изворима — извештајима разних врста који су слати Порти и султану, помињу се доста често, поред муслимана, и хришћани који су суделовали у решавању „буна“ и спорова с јањичарима (Х. Шабановић, *Турски извори о српској револуцији 1804, I*, Београд 1956, 265, 268).

остатак ауторитета који је некадашња јањичарска војска као таква имала код Срба.(20) Према једној представи коју су српски кнезови (више од двадесеторо њих; међу њима и кнезови Алекса Ненадовић и други кнезови ваљевске нахије, Петар из Ђуприје, Бурница из Доње Млаве и др.) 4. IV 1799. упутили Порти у Цариград, правдајући своје држање за време аустријско-турског рата, народне старешине из Београдског пашалука понудиле су своју војску у борби против протераних београдских јањичара и разбојника; обећавали су да из сваке од дванаест нахија Пашалука, кад се потреба укаже, пошаљу по триста пушака и сто сејмена ради чувања граница. Велики је везир тај предлог српске раје препоручио султану.(21) Користећи аустријску штампу оног времена и архивску грађу, Пантелић тврди да је Мустафа-паша још у марту 1797. позвао све српске кнезове и сеоске старешине, да је том приликом издао наредбу да сваки нахијски оборкнез наоружа укупно до хиљаду људи, тако да их буде укупно 12.000; да је крајем априла било чак и до 16.000 људи, под командом Станка Арамбашића (одвојено од Турака), те да је сваки српски војник морао имати по две торбе, пушку, јагаган и два пиштоља.(22)

Укратко, по свему судећи, још је у пролеће 1796. била наређена војна служба, тј. образована народна војска, коју бисмо могли окарактерисати као чисто српску, јер су је српски кнезови сазивали и организовали те њоме и самостално командовали. Очигледно да је то представљало значајну допуну, проширење и учвршћење раније установљене локалне самоуправе у Београдском пашалуку.

Свиштовским миром Срби у Београдском пашалуку добили су не само опроштај за своје учешће у рату 1787—1791. против турске власти под којом су дотле били, него су им нешто касније, углавном због јањичарских напада на Пашалук, дате и одређене аутономне или полуаутономне повластице које су временом још у два маха прошириване. Убрзо после доласка Хаши-Мустафе на положај београдског везира објављена су (августа 1793.) два Поргина фермана, по којима се: а) утврђују старе народне власти (кнезови и оборкнезови) као органи непосредне народне власти, изабрани од народа а потврђени од паше, а Турцима се забрањује да долазе у села; и б) наређује да се подигну поред друмова ханови да не би Турци свраћали у српске куће.(23) Убрзо после тога (26. VIII) Портин емисар Азис-ефендија сазвао је многе кнезове и разне угледне Србе из Пашалука те им је саопштио докуменат у коме се, између осталог: одређивао укупан износ пореза у Пашалуку и натурална давања паши, забрањивао Турцима да ишта узимају од народа бесплатно, одређивала колективна глоба за случај убиства у селу, наређивало да „цела земља” брани Пашалук ако би јањичари навалили на њ. Идуће (1794.) године у фебруару и марту дате су у три фермана нове аутономне повластице Србима. По одредбама тих фермана наређено је да спахије могу становати искључиво у Београду; порез је утврђен на 15 гроша годишње на пореску главу (и по 1 грош за онога који порез наплаћује)

(20) Пантелић, *Београдски пашалук пред први српски устанак*, 44.

(21) Шабановић, *Турски извори*, 201-205.

(22) Пантелић, *Београдски пашалук пред први српски устанак*, 123-131.

(23) *Исто*, 139-140.

као и остале дажбине (харац, чибук тј. порез на ситну стоку и др.); најстрожије је забрањена отимачина или насиље над сељацима приликом путовања; мулама и кадијама (судским органима) смањен је ресум (судска такса) од 10% на 4%. Посебним ферманом Србима је одобрено да могу слободно подизати цркве у коме год хоће месту. Најзад, априла 1796. проширена је аутономија Београдског пашалука тиме што је у свакој нахији одређен оборкнез и што је њихова надлежност проширена тако што је прикушавање дажбина пренето на њих. На скупу већине српских кнезова из Београдског пашалука одржаном, чини се, средином априла (1796.) изабран је био штавише — како тврди један аустријски извештај — и један врховни кнез, неки Петар вероватно из Буприје.

Стојан Новаковић је у свом делу (које је скромно назвао „испитивања и цртежи“) под насловом „Турско царство пред српски устанак, 1780—1804“ (из 1906) посветио много простора (више чак од трећине књиге) испитивању и излагању аутономних уредаба и установа које су у то време постојале, претежно оних у близини Србије (Кључа и Крајине, Котла, Скопске Црне Горе, Мореје, мартолоса у Тесалији и војнука по Бугарској и још десетак других). Излажући њихов постанак, њихову садржину и њихову организацију, он је дошао до закључка да је Турска остављала или давала одређене аутономне повластице најчешће у случајевима кад се радило о областима које су имале готово неприступачне планинске или морске границе, затим у случајевима кад централна власт једне велике или моћне државе, каква је некада била Турска, давањем аутономије покушава да закљони своју слабост или немоћ или да добије у времену за коначно решење статуса одређене покрајине односно категорије становништва; или, најзад, кад су се те аутономије показале добрим и корисним за централну власт па их она због тога задржава (као што су, на пример, биле корисне за централну власт тзв. аутономије царских градова или вароши, преузете од Византије). Упоредбујући аутономне повластице које су Срби у Београдском пашалуку добили ферманима од 1793, 1794. и 1796. с аутономним повластицама других области, градова или категорија становништва у Турској, Новаковић је дошао до закључка да аутономне повластице Срба највише личе на оне у Мореји,⁽²⁴⁾ док су Д. Пантелићу оне личиле много пре на оне на Архипелашким острвима.⁽²⁵⁾ Мореја (каснији назив: Пелопонез) је имала неку врсту мешовите хришћанско-турске управе: у њој су турску власт представљали паша или војвода и кадија. Али свако село, и сваки град и округ имали су и своје хришћанске општине са својим изборним старешинама на челу (које је турска власт само потврђивала). Осим тога, сазивани су годишњи зборови свих сеоских старешина који су бирали два примата (једног хришћанина и једног муслимана). Морејци су могли имати и своје пуномоћнике у Цариграду.⁽²⁶⁾ — Архипелашка острва, грчка источна и западна острва, имали су од раније одређена аутономна права уз обавезу да дају султану по изванредан број бродова. Поједина острва, њихов управник — „капетан“ паша давао је под закуп неком прваку међу мештанима кога су изабрали на свом скупу сами острвљани, а под председ-

(24) Новаковић, *Турско царство*, 304, 317.

(25) Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791-1794*, 159.

(26) Новаковић, *Турско царство*, 162-170; Вукићевић, *Караборђе*, I, 147-148.

нештвом црквених старешина. Турска власт се у пракси на тим острвима осећала мало или нимало; осим плаћања данка Турцима, она су живела слободно и по својим обичајним законима. Од Турака на њима су живели само кадија и војвода са по неколико својих слугу.(27)

Кад упоређујемо аутономне повластице или, како их је Пантелић називао, „кнежинску полуаутономију” Београдског пашалука из 1793—96. године с аутономним повластима у другим деловима тадашње Турске, па и с онима у Мореји и на Архипелашким острвима, нама се чини да су разлике међу њима знатно веће, и то разлике не толико у погледу њиховог обима колико у погледу њиховог карактера. За разлику од аутономних повластица у другим деловима Турске, које је Новаковић у свом поменутом раду доста детаљно изложио, повластице Срба у Београдском пашалуку, као једном од централних територија на којој су живели Срби, имале су не локални и само територијални него, ако би се тако могло рећи, национални карактер; једном народу — српском тим се аутономијама отварао пут за њихов будући и заједнички, обједињени самостални национални и државни живот; то је била једна од првих степеница ка њиховој пуној националној и државноправној еманципацији од турске власти. Као што је учествовање у аустријско-турском рату на страни Аустрије а против Турака служило Србима као *војна* школа за будући ослободилачки рат и револуцију, тако су им аутономне повластице служиле као *политичка* школа за будући самостални државни живот.(28)

Кад је реч о аутономијама односно полуаутономијама које су уживали српски становници Београдског пашалука после Свиштовског мира, ваља овде додати и тадашње повластице православне цркве у Пашалуку, чији су представници одиграли значајну улогу. Не само у предустаничком периоду, већ гстово за све време турске владавине, српска је црква имала прворазредну улогу у политичком и етничком окупљању, одбрани и одржавању српског народа као народа, као посебне етничке групације. (Неки су аутори чак говорили о њој у тзв. турском периоду као о некаквој „држави у држави”, што је несумњиво претерано).(29) Иако су после укидања Пећке патријаршије тј. после 1766. године, на чело православне цркве у Србији били постављени из Цариграда редовно епископи грчке народности који борбу Срба против Турака нису искрено подржавали нити је осећали као своју, ипак су, без обзира на њих, свештеници и калуђери били међу првима и међу најактивнијима у ратовима против Турака у којима су Срби учествовали на страни Аустрије. Због њиховог одржавања веза с Аустријом пре и за време Кочине крајине, Туци су само за то време попалили седамнаест цркава и манастира у Србији. Када је, међутим, ферманом од 1794, као што је раније поменуто, било одобрено да се цркве могу слободно подизати, у Србији је тада само у року од шест година било подигнуто или обновљено десет цркава

(27) Новковић, *Турско царство*, 218—243.

(28) Слично мишљење заступа и Д. Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира*, 178. Међутим, Пантелић заступа гледиште да су и каснији захтеви устанка, све до њиховог ступања у савез с Русијом, остали у оквирима само допуњених (проширених или поправљених) повластица из овог периода (Исто, 104). Ми, међутим, сматрамо да су устанци у ствари од самог почетка устанка тежили стварању своје националне државе и остварењу таквог свог програма.

(29) Д. Јанковић, *Српска држава и настајање српске нације*, 48.

односно манастира.(30) Свештеници и калуђери су одржавали и даље преносили традицију средњовековне српске државе; они су уносили у српски народ свест о некадашњој а потом изгубљеној српској државности. Отварајући збор у Орашцу 1803. тамошњи је поп Атанасије наводно почео свој говор речима: „Браћо, ево већ толико стотина година пробоше, откако се сва наша слава закопа у гроб на Косову”.(31) С друге стране, свештена лица су се често појављивала у улози мировних судија; прота Матија у својим мемоарима прича да нико у свим селима која су ишла у цркву у Бранковини није ишао на какав други суд, него свештеници тих села „све то поравнају и помире”.(32)

III

Још је Стојан Новаковић — који није био присталица економског детерминизма а још мање марксизма, али код кога је научничка савест прсовлађивала над његовим конзервативним политичким схватањима —, жалећи што се у нашој историографији мало рачуна водило о вези аграрних и економских промена с народним животом и о великом утицају који су те промене имале на ток народног живота, написао (1906.): „Колико је неоправдана ова непажња види се по томе, што је једна таква аграрно-економска еволуција у Београдском пашалуку изазвала у XVIII веку покрет који је, корак по корак, положио основицу Краљевини Србији и васрксу државе српске”.(33)

Под аграрно-економском еволуцијом у Пашалуку, Новаковић је свакако имао у виду судбоносне промене у аграрним односима, а пре свега процес читлучења. Завођење читлука или читлучења тј. претварање сељака у кметове који припадају господару читлука (читлук-сахибији), а некад имају и два господара истовремено: поред ранијег спахије и читлук-сахибију, — у Београдском пашалуку постало је или се знатније проширило највероватније у другој половини XVIII века. Најчешће је настало тако што су се поједини јањичари насилно наметнули сељацима за господаре, тј. натерали сељаке да им будушто продају своје баштине у пуну својину. Сељак је остајао да и даље обрађује ту, некада своју, земљу уз најчешће двоструку обавезу, и према спахији (коме је плаћао десетак и друге прописане дажбине) и према новом господару — читлуксахибији (коме је морао давати деветак). То је био један од главних разлога због којег су се српски сељаци тако упорно и жестоко борили против јањичара, за њихово протеривање из Београдског пашалука у коме су се они као у пограничном пашалуку били знатно намножили. Уместо чувања Београда као пограничног града, што им је некада била главна дужност, јањичари су у другој половини XVIII века ушли и у села Србије, вршећи у њима разна злодела.

После аустријско-турског рата јањичарима је сâм султан издао хаџишериф који је упутио београдском мухафизу (чувару града): „да се

(30) Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира*, 153-155.

(31) Код Вукићевића, *Караџије*, I 254.

(32) *Мемоари проте Матије Ненадовића*, Београд 1867, 25 (код Пантелића, *Београдски пашалук пред први српски устанак*, 108)

(33) Новаковић, *Турско царство*, 57-58.

убудуће рајинска села не претварају у чифлуке (читлуке) . . ." (34) Међутим, када је јањичарима, после више покушаја, успело почетком 1799. године да се докопају Београда, фембаном од 30. I 1799. опет им је султан, насупрот својим ранијим ферманима од 1793. и 1794. године, допустио да могу да се, уколико су до рата становали у Београду, врате у своје куће. Вративши се у Београд, јамаци (јањичари у Београдској тврђави) упорно су тражили од заробљеног везира Мустафа-паше да им врати и њихове читлуке, па су с њим у том смислу и неки „споразум” начинили по коме се укинута читлуци враћају старим сахибијама и мутесарифима (уживаоцима поседа, санџакбеговима). (35)

Тако је после осам година борби против јањичара (1793—1801.), у којима су и Срби учествовали, београдски везир Хаџи-Мустафа-паша, искрени присталица реформи Селима III, капитулирао пред дахијама, изгубивши на крају и сâм живот од њих. А јањичари су — како су нешто касније устаници писали из Остружнице (маја 1804) — „начали нас тако немилосрдно и горко мучити да напоследок док и нија помошчи не бје развје оруђијем себје од нападанија турскога бранити . . . , и бо речени даје прешченијем меча принудиша наша кнезови и кметови цјелу Србију под зовими чифлук дати . . ." (36)

Овим тако трагичним положајем сељака у Београдском пашалуку, који је био последица јањичарског читлучења, укидања свих дотадашњих видова самоуправних повластица, пљачкања и терора у току трогодишње дахијске владавине, редовно се објашњава, претежно а понекад и искључиво, избијањем оружаног устанка почетком 1804. године. Међутим, ваља сагледати и потражити објашњења устанка, с друге стране, и у периоду који је претходио дахијској власти, у једном дужем, скоро дванаестогодишњем и релативно интензивном успону, претежно-друштвено-економском, српског становништва, о коме је и до сад било речи, и у коме су будуће устаничке старешине и саме народне масе осетиле или бар наслутиле „сладост слободе” и независног, самосталног друштвено-политичког живота.

У том раздобљу (1791—1801.) напредак хришћанског становништва Београдског пашалука огледао се, и поред релативно честих епидемија куге, пре свега у његовом бројном порасту и порасту броја села, између осталог и као последица досељавања хришћана из суседних области. Током аустријско-турског рата односно за време аустријске окупације Београдског пашалука у њему је (или тачније: у његовим областима које су Аустријанци били окупирали) било 415 насељених села и 342 ненасељена. Међутим, за време Хаџи-Мустафе Пашалука је са својих једанаест нахија имао око 1800 села (а у октобру 1804. године 1806 села). (37) На основу статистичких метода и података, Милица Сентић је дошла до процене од 478.000 становника уочи устанка, тј. 1803. године. (38)

Привредни живот у Београдском пашалуку, који је за време аустријско-турског рата био, разумљиво, замро (јер су села у рату била по-

(34) Шабановић, *Турски извори*, 179.

(35) *Исто* 243-244, 297.

(36) Р. Перовић, „*Први српски устанак, акта и писма*, I, Београд 1977, 70.

(37) Вукчевић, *Караборје*, I, 178.

(38) М. Сентић, *Становништво и популациони губици устаничке Србије, Прилог статистичком изучавању првог српског устанка (1804-1813. год.)*, Завод за статистику НР Србије, „Прилог”, 14. јуни 1955, 22.

паљена, народ масовно пребегаво у Аустрију, итд.), убрзо после рата је брзо оживео, захваљујући у првом реду тадашњим релативно повољним друштвено-политичким условима (благој управи Хаџи-Мустафа-паше, протеривању јањичара, самоуправним повластицама, и т. сл. о чему је раније било речи). Нарочито је напредовало сточарство и трговина (извозна) стоком — највише свињама. Више фактора, од којих су неки деловали и од раније а неки тек после 1791, допринело је знатно унапређењу марвене и друге трговине у Београдском пашалуку у раздобљу о коме је реч. Овде ће бити набројани неки од њих, који нам се чине најважнијим: а) врло повољни природни услови за сточарство, а посебно за свињогојство — простране хрстове и букове шуме у које су свиње пуштане у самопас;(39) б) аустријско-турски трговински уговор из 1784. који је такође допринео оживљавању трговине; в) због рата с Наполеоном Француском, који је започео 1796. а поново се водио у тзв. другој коалицији 1799—1802, Аустрија је морала да набавља велику количину стоке за потребе своје војске, свакако по вишим ценама од ранијих;(40) г) у Србији, која је пре и за време рата била огрезла у хајдучији, лична и имовинска безбедност је порасла енергичном борбом против хајдучије, у првом реду вођен ради обезбеђења трговине; д) порези су под Мустафа-пашом, посебно на основу фермана од 1794. били смањени; плаћало се у новцу, за свако свињче, на пример, само по две паре на име жировине, а сакупљање свих пореза пренето је било на српске кнезове и оборкнезове.(41)

Вредност извоза је износила крајем XVIII века око 3 милиона франка годишње, а извожене су свиње, овце и козе, затим мед, потом сирова вуна, коже, лој, шљиве, а и огревно дрво. Упоредо с повећаним извозом, напредовао је и увоз. „Каравани су одлазили из Београда и долазили у њега сваке недеље. Увоз је био већи него извоз; често се за недељу дана увозило две до три хиљаде бала робе“. Марвеном трговином бавили су се не само многи имућни сељаци, него и великим делом кнезови, па и неки попови (као, на пример, прота Јован Миловић из Јагодине).(42) Трговином свињама истакли су се били у Србији пред устанак: Алекса Ненадовић, Младен Миловановић, Теодосије Марићевић, Никола Милићевић — Луњевица, Милан Обреновић, Сава Дангубић, Радоје Божић из Чумића, Петар Топаловић који ће се касније већином појавити као вође устанка. Од трговаца у Земуну и у Аустрији уопште били су чувени Карамата, Хаџи-Бајић, Вук Мариновић, Драгутин Милутиновић, Милутин Сарајлић, Милош Урошевић.(43) У пролеће 1796. — како наводи Пантелић — куповали су млетачки и дубровачки трговци огромне множине свиња у Дал

(39) „Простране хрстове шуме у Шумадији и букове у Источној Србији давале су толико обиље жира да је жироногих година лежао читав слој жира по земљи. Свиње су махом пуштане у самопас по шуми, у којој су за њих подизани свињци за преноћиште“ — М. Лутовац, *Привредно-географске прилике и саобраћајне везе у доба првог устанка Србије*, у зборнику „Географски лик Србије у доба првог устанка“, Београд 1954, 60.

(40) За време Наполеонових ратова с Аустријом, трговац Никола Милићевић — Луњевица, на пример, „стоку је пребацивао за Аустрију скелом код Обреновца (...) зарађујући много и лако на продаји рогатих стоке и свиња или, како је и сам говорио, једна пара му је сто доносила. Укупна зарада у томе периоду износила је преко 60.000 дуката“ (Д. Милчић, *О делатности једног истакнутог носиоца трговачког капитала*, „Зборник Музеја првог српског устанка“, II/1960, 45-46).

(41) Према С. Стратимировићу, Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира*, 148-153.

(42) Пантелић, *Београдски пашалук пред први српски устанак*, 268-277; 170.

(43) Вукићевић, *Караборче*, 178.

маџији, Албанији, Црној Гори, Босни и Србији, па су их — живе или заклане и осушене — извозили у Млетке, највероватније за Француску.(44)

У исто време има помена и о Србима — занатлијама разних врста (абаџије, кројачи, зидари и други), што значи да је Србима у време Мустафа-паше било дозвољено да се баве и занатима. Захваљујући имовинском јачању сељака — кнезова, трговаца и занатлија којима се умножавала покретна имовина „из једнолике сељачке масе — како је то добро запазио и Херман Вендел — израсте трговачки и занатлијски staleж, који је истина још био претежно сељачки, с дубоким кореном у народу, али ипак богатији и угледнији. Људи из тог staleжа су путовали и преко границе, те ширили свој видокруг, сазнавали по што-шта о основама грађанске својине и грађанске слободе;”(45) највише из њихових редова појављивали су се предводници народних покрета за ослобођење, најпре у Кочиној крајини а затим у Првом устанку (Д. Пантелић).

Укратко: у предустаничком периоду (1791—1804) створени су били услови који су омогућили израстање и формирање слоја тзв. сеоске буржоазије, — људи који ће бити иницијатори револуције, ствараоци прве српске устаничке државе и истовремено први владајући слој у њој.

SUMMARY

HISTORICAL BACKGROUND TO THE ESTABLISHMENT OF THE SERBIAN STATE DURING THE FIRST UPRISING

Taking the assertion made by Vuk Karadžić that the „Serbian uprising” actually began as far back as 1788 (and not 1804, when military operations began) as a starting point, the author has attempted to find and select in the pre-uprising period (1788—1804) the roots and essential elements of the state and legal establishment, which led to the eruption of the revolution and the formation of the Serbian state during that revolution. For the first four years of the mentioned period, it is especially pointed to the following: a) the repeated opening of the Eastern Question in 1788 by the outbreak of the Austrian-Turkish War (Koča's Territory) leading to a rise in hope among the Serbian people concerning a successful national liberation war, and serving the purpose of a military (war) school to them; and b) the outbreak of the French Revolution, creating an atmosphere of unrest throughout Europe and provoking new aspirations for freedom and independence. The following decade (1791—1801) is characterised by these events: further disintegration of the Turkish political system and Turkish internal struggles; the establishment of the Serbian national army in the Belgrade pashalik, and the autonomous privileges granted to the Serbian people in the Pashalik in 1793, 1794 and 1796.

The last three years of this pre-uprising period (1801—1804) are characterised by an extraordinarily intensified terror of the Turkish governors (dahijas), who had finally seized all power in the Belgrade Pashalik; they had terminated the so far successful social and economic development and were the direct cause of the outbreak of the revolution, which paved the way toward a bourgeois and democratic development of the Serbian society and the establishment of the first Serbian state in the nineteenth century.

(44) Пантелић, *Београдски пашалук пред први српски устанак*, 71-72.

(45) Х. Вендел, *Борба Југословена за слободу и јединство*, Београд с. а. , 80-81.

RÉSUMÉ

LA PRÉHISTOIRE DE LA FORMATION DE L'ÉTAT SERBE DE LA PREMIÈRE INSURRECION

En partant de l'affirmation de Vuk Karadžić que „la révolte serbe” commence en réalité en 1788 (et non point seulement en 1804 quand les actions armées ont commencé), l'auteur essaie de trouver et exposer dans cette période qui a en réalité précédée l'insurrection (1788—1804) les embryons et les éléments essentiels, surtout de caractère juridico-étatique, qui ont abouti au déclenchement de la révolution et la formation de l'Etat serbe au cours de cette révolution. Pour les premières quatre années de la période mentionnée on attire l'attention surtout sur ce qui suit: a) la réouverture de la questions d'Orient par le déclenchement en 1788 de la guerre entre l'Autriche et la Turquie (la lutte armée de l'insurgé serbe Koča) qui a réveillé chez les Serbes les espoirs et les perspectives de la possibilité d'une lutte de la libération nationale couronnée de succès et qui a servi aux Serbes d'école militaire et d'école de guerre; et b) le déclenchement de la Révolution française qui a créé partout en Europe l'atmosphère d'agitation et provoqué le désir de restaurer la liberté l'indépendance. La décennie suivante est caractérisée (de 1791 à 1801) par les événements qui suivent: la désintégration du système politique turc et les luttes mutuelles des Turcs; l'institution de l'armée nationale serbe dans le pachalik de Belgrade, et les privilèges autonomes des Serbes dans le pachalik obtenus dans les années 1793, 1794 et 1796.

Pour les trois dernières années de cette période qui a précédé l'insurrection (1801—1804) est caractéristique la terreur exceptionnellement renforcée des janissaires qui sont finalement devenus les maîtres du pachalik de Belgrade: ils ont rompu le développement socio-économique efficace qui existait jusqu'alors et ils étaient le motif direct du déclenchement de la révolution, celle-ci a ouvert la route au courant bourgeois et démocratique de la société serbe et à la formation du premier Etat serbe au dix-neuvième siècle.